

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
IRCICA

OSMANLI DÜNYASINDA BİLİM VE EĞİTİM

MİLLETLERARASI KONGRESİ TEBLİĞLERİ

İstanbul 12-15 Nisan 1999

Derleyen
Hidayet Yavuz Nuhoglu

İSTANBUL, 2001

Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizi
Seri No:7

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi (IRCICA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş – İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Fax: 0212 258 43 65
e-mail: ircica@superonline.com
web-site: <http://ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Tanlak
Kapak: Hatice Polat

PC/6 – 2001/5
ISBN= 92-9063-090-6 (takım için)
ISBN= 92-9063-093-8 (Türkçe edisyon için)

IRCICA KÜTÜPHANE KATALOG FİŞİ

Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
(12-15 Nisan 1999: İstanbul)
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
Tebliğleri/Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoglu. - İstanbul: İslâm
Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001. . . .
XXXVII, 761s.: res., fig.; 24 sm.- (Osmanlı Tarihi Kaynak ve
İncelemeleri Dizisi seri no: 7)
ISBN 92-9063 -093-8
1. Eğitim – Tarih- Türkiye- Osmanlı Dönemi 2. Bilim – Tarih
– Türkiye – Osmanlı Dönemi I. Nuhoglu, Hidayet Yavuz
(Derleyen) II. Osmanlı Dönemi Konu III. K.a.IV. (Seri)
370.9561

ORİJİNAL BİR OSMANLI TARIM ESERİ: KİTAB-I REVNÂK-I BUSTÂN ÜZERİNE BAZI NOTLAR

*Harun DRAMAN**

GİRİŞ

Tarım bilim olarak üç ana grupta incelenir; bunlar bitki yetiştirme bilgisi fitotekni, hayvan yetiştirme bilgisi olan zootekni ve bunlardan elde edilen mahsullerin işlendiği ziraat teknolojisi kısımlarıdır. Aslında ziraat ilmî zooloji, botanik, jeoloji, hidroloji ve klimatoloji ilimlerinin uygulamalı bir şeklidir.

Ziraat veya tarım bilim tarihi'nde bilimlerin sınıflamasını ilk defa yapan Eski Yunan'ın ünlü filozofu Aristo'nun yapmış olduğu tasnifte yer almamıştır. İslâm medeniyeti ve kültürünün teşkili ile Müslüman ilim adamları kendi ölçülerine uygun olarak yeni ilim tasnifleri yaptılar ve bunlara yeni disiplinler ilâve ettiler. Yeni ilâve edilen bilim disiplinlerinden biri de tarım idi. Örneğin 10. yy'da İhvân-ı Safâ risalelerinde, 14. yy'da İbni Haldun el-Mukaddime'de, 15. yy'da Osmanlı ulemasından Taşköprülüzâde Mevzuat-ül-Ulum'da, 16. yy'da yine Osmanlı âlim ve şâirlerinden Malkaralı Nev'i Efendi Netayic-i Fünûn'da Tarımı bilimler sınıflamasında ayrı bir ilim dalı olarak zikretmişlerdir. Müslüman âlimler ziraat ilimlerini ziraat kelimesi ile değil, daha şumüllü anlamı olan el-Felâha (Çiftçilik) kelimesi ile ifade etmişlerdir. Osmanlı Devleti zamanında ziraat konusunda müstakil olarak çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu konuda doğrudan İzgi (1997) ve Draman (1998) tarafından ise İslâm dünyasında yazılan başlıca tarım kitapları olmak üzere Osmanlı dönemini de ihtiva eden çeşitli bibliyografik bilgiler verilmiştir.

Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu zamanında 16. yy'da Türkçe yazılmış olan Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân (Bahçenin Işıltısı) adlı eser gerek bibliyografik ve gerekse ziraat ilmî açısından incelenmeye çalışılmıştır.

ESER İLE İLGİLİ BİBLİYOGRAFİK BİLGİLER

Kitabın ön sözünden anlaşıldığı üzere, ismini açıklamayan müellifin beyânına göre Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân (Bahçenin Işıltısı) adlı eser Edirne 'de kaleme alınmıştır. Bu eserin Ali Emîrî Efendi (Millet) Kütüphanesinde AE Tabiiyye (Tby) 140 – 44 'de 1260 Hicrî (1844 Miladî) yılında tab edilmiş 63

* Ziraat Yüksek Mühendisi

sayfalık bir nüshası mevcuttur. Bu çalışmada incelenen ve üzerine bilgiler verilen nüsha bu kayıt numaralı eserdir. Matbu olan bu eserin son kısmında kaydedildiği üzere Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân, Sultan Abdülmecid Han zamanında 1260 Hicrî senesinin Zilhicce ayının ortasında Muhammed Said'in nezareti ile basılmıştır. Yine aynı kütüphanede 1003 Hicrîde ta'lik yazı ile yazılmış 32 yapraklık AE Tby.140 / I – 52, AE Tby. 140 / II – 73 'de kayıtlı olarak iki adet daha yazma Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân eseri mevcut bulunmaktadır. Bunlara ek olarak İzgi (1997)'de bu eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY No: 2720'de ve Konya Karatay Kütüphanesi TY.I, 1755'de ve Topkapı Hazine No: 428'de değişik yazma nüshalarının bulunduğu da bildirilmektedir. Yine aynı yazarın tesbitine göre bu eser 1285 Hicrî (1868 Miladî) 'de Konya'da taş baskı ile yayınlanmış olup yine aynı yıl aynı ad altında Hicaz Hazinesi mütercimi Abdurrahman eş-Şevkî tarafından Arapça'ya da terceme edilmiştir. Bu da bu Kitabın o dönem Osmanlı toplumu tarafından çok iyi bilindiğini ve pratikte kullanımının da oldukça revaçta olduğunu açıkça göstermektedir. Yine İzgi (1997) 'nin bildirimine bakılacak olursa, bu eserin Türkiye Kütüphanelerinde otuz kadar nüshası bulunmakta olup, bunların en eskisi 985 en yeni nüshası ise 1224 Hicrî yıllarında istinsah edilmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere bu çalışmada incelenen Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân'ın Ali Emîrî Efendi Kütüphanesi temellük kayıtlarına göre eser 1003 Hicrî (1595 Miladî) yılında Edirne 'de kaleme alınmıştır. Bu durumda eldeki mevcut nüshaların makalede incelenen kitap mı, yoksa aynı ad altında olan farklı eserler mi olduğu konusu hatıra gelmektedir. Bu sebeple Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân adı altında olan bütün yazmaların mukayeseli olarak ciddi bir şekilde incelenmesi gereği de ortaya çıkmıştır.

Kitabın yazarının kimliği hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut değildir. Buna göre eserin müellifi meçhul olmaktadır. **İslâm Ansiklopedisi**'nin Filaha maddesinin "Osmanlı İmparatorluğunda Tarım" kısmını hazırlayan Halil İnalcık'a göre bu Kitabın yazarının el- Hacc İbrahim bin Ahmed veya Muhammed olduğu ifade edilmektedir (Anonymous, 1960). Bu bilgi Tunçer (1961)'den alınarak yapılmıştır ve hatâlıdır. Ancak bu güne kadar yapılan incelemeler ile kat'i olarak Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân adlı eserin müellifinin kimliği tespit edilememiştir (Özkök,1967; İzgi,1997; Draman, 1998).

Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân'ının ilk kez modern Türkçe'ye latin harfli bir transkripsiyonu Ziraat Ekonomisi Tarihi üzerine çeşitli kıymetli çalışmaları olan merhume Hadiye Tunçer tarafından 1961 yılında **Revnâk-ı Bostân** adı ile yapılmıştır ve Tarım Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır (Tunçer, 1961). Bu eser ile ilgili olarak Hadiye Tunçer'in şöyle dediği de nakledilmektedir " 1960 senesinde arşivlerimizde araştırma yapan iki batılı bilim adamı Revnâk-ı Bustânı

görerek şu Türkleri anlayamıyoruz, bundan 350 yıl önce ziraatte böyle ileri gitmiş bir millet şimdi neden geridir” (Tuna, 1990). Bu transkripsiyondan çok az bir kısmı o zamanlar Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri öğretim üyelerinden olan Abdülkadir Akçin tarafından 1979 yılında hazırlanan Tarla Bitkileri Ders Teksiri’ne kaynak belirtilmeksizin – ki, muhtemelen H. Tunçer’ den - alınarak yayımlanmış ve ilk kez Türk ziraat eğitimcilerine bu eserden bahsedilmiştir (Akçin, 1979). Hadiye Tunçer’in çalıştığı nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kısmı 1019 numarada kayıtlı Hicrî 1070 tarihinde istinsah edilmiş el yazmasıdır. Transkripti yapan Tunçer (1961) eseri istinsah eden kişiyi yanlışlıkla, ki adı yukarıda geçen Sahib’ül Reis el-Hacc İbrahim bin el Hacc Mehemed olarak eserin yazarı olarak belirtmiştir. Ayrıca Tunçer (1961) bu transkriptin ön sözünde bilim tarihi metodlarının hilâfına bu Kitabın ilmî bir değerinin olmadığını da belirtmiştir. Bu durumu ilgilinin Bilim Tarihi metodolojisini bilmemesine ve o dönemde bu çalışmaların öneminin henüz kavranmamasına bağlamak gerekir. Yine Tunçer(1961)’de Revnâk-ı Bostân Kitabı orijinal metin ve günümüz Türkçe’si şeklinde iki ayrı tarzda verilmiştir. Kitâb-ı Revnak-ı Bustân’ın ikinci defa incelenmesi ve transkriptinin yapılması Tarım Bakanlığı Tetkik ve İstişare Kurulu üyelerinden ve yukarıda da adı geçmiş olan Ziraat Yüksek Mühendisi Abdi Özkök’ ün 1967 yılında eserin orijinal adını pek çağrıştırmasa da **Güzel Bahçe** adı ile yapmış olduğu çalışmadır. Bu çalışma Tunçer (1961)’den çok daha farklıdır ve Tarım Bilimleri Tarihi açısından daha ciddi ve metodolojiktir. Bu çalışmada Özkök (1967) Revnak-ı Bustân’ın kendisi tarafından tesbit edilebilen mevcut yazma ve matbu nüshalarını eserin ön sözünde detaylı bir şekilde vermiş ve bu eserin müellifinin daha önce de belirtildiği üzere 16 asırda yaşamış Edirne’li meçhul bir âlim ve hâkim bir kişi olduğunu açıkça kaydetmiştir. Özkök (1967) tarafından incelenen nüshalar ise, bu tebliğde de incelenen Matbaa-i amire baskılı 1844 Miladî tarihli nüshaya ek olarak Milli Kütüphane 736 no’da kayıtlı 1265 Hicrî tarihli yazma, Konya’da 1868’de taş baskısı yapılan Milli kütüphane EHT 948/ A. 593 No’da kayıtlı matbu nüsha ve İstanbul Topkapı Sarayı, Ayasofya, Nur-i Osmaniye ve Süleymaniye Kütüphanesindeki yazma nüshalardır. Yazar bu nüshalar ile ilgili gerekli bilgileri transkriptin önsözünde detaylı bir şekilde vermektedir. Yapılan çalışmanın farklı nüshalara dayalı mukayeseli bir inceleme olduğu görülmüştür. Ancak yazar eserin ana metnini orijinal şekli ile değil günümüz Türkçe’sine adapte ederek vermiş buna sebep olarak da Osmanlı Türkçesinin yeni nesil tarafından bilinmeyişi göstermiştir.

Bu eserle ilgili olarak A. Adnan Adıvar’ın **Osmanlı Türklerinde İlim** adlı ünlü klâsik eserinde herhangi bir bilgi bulunmaması da oldukça ilginçtir (Adıvar;1982).

İzgi (1997)'de kaydedildiği üzere **Keşf'üz-Zünûn'da** eserin tertip tarzını yazan Kâtip Çelebi de Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân eserinin müellifinin Edirne'li bir zat olduğunu bildirmiştir.

ESERİN MUHTEVÂSI

Eserin önsözünden anlaşıldığı gibi, kimliği meçhul müellif Edirne yakınında bir yerde yerleşip bağ, bahçe ve bostan ile uğraştığını, bağcılık ve bostancılık yaptığı yerin “Cennet-i Asâ “ diye tanındığını, burada bağ, bahçe ziraatı ile uğraşırken ziraat kitaplarındaki sözleri, ayrıca ziraat erbabından ve tecrübeli işbilir kimselerden işittiklerini bir araya toplayıp bunu okuyacakların istifadesi ve hayır dualarını almak için Revnâk-Bustân adıyla bir risale yazdığını belirtmektedir. Kitap yazarın ifadesine göre tabiattaki anasır-ı erbaa (dört temel element) kaidesi dikkate alınarak, ana bölümler olarak dört fasıl üzerine tertip edilmiştir. Kitaptaki orijinal ifade tarzına göre eserin ana kısımlarını şöyle yazabiliriz: Fasl-ı evvel asl-ı hak (toprağın yapısını), Fasl-ı sâni eşcarın (ağaçların) dikilmesi, Fasl-ı sâlis eşcarın kat' (budanması) ve vaslı (aşılma), Fasl-ı râbi ise emrâz (hastalıklar) ve ilâçları beyân etmektedir. Tetimme-i Kitâb-ı Bostân ve reyhahin hakkında olup, Kitabın hâtimesi ise eşcarın meyve vermesi ve onların hıfz olunması hakkındadır.

İzgi (1997)'de bildirildiğine göre bu eserin İstanbul Üniversitesi nüshasının (TY 2720) önsözünde müellif bu eseri Ahmed b. Muhammed et-Tusi'nin bostan ve bahçe hakkında yazdığı eserlerden derlemiştir. Bu çalışmada incelenen matbu nüshanın önsözünde bu hususların olmaması Kitâb-ı Revnak-ı Bustân adlı bütün bu eserlerin mukayeseli bir şekilde tetkik edilmesi lüzumunu göstermektedir. Eser 16. yy.'da yazılmıştır. Bu asır Osmanlı Devletinin bilim, kültür ve teknolojiye oldukça yükseldiği zirvede olduğu bir dönemdir.

Eserin ana başlıkları ve sayfa numaraları sırası ile Tablo 1' belirtildiği şekildedir:

TABLO 1: Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân'ın Ana Başlıkları ve Sayfa Numaraları.

1. Önsöz (Sayfa 2)
2. Sebeb-i te'lîf-i kitâb (Sayfa 3)
3. Fasl- evvel: Asl-ı hâki beyân eder (Sayfa 4)
- 3.a) Asl- ı evvel: Zemînin evsâfın bildirir (Sayfa 4)
- 3.b) Asl-ı sâni: Zemînin ıslâhın bildirir (Sayfa 7)

4. Fasl-ı sâni: Eşcârın dikilmesini bildirir (Sayfa 8)
- 4.a) Asl-ı evvel:Dikmek zemânın bildirir (Sayfa 8)
- 4.b) Asl- ı sâni: Eşcârın dikilmesinin uslûbunu bildirir. (Sayfa 13)
Bu kısım üç nev'idir evveli köklü, ikincisi kakr dikmektir, üçüncüsü çekirdek dikmektir.
- 4.c) Asl-ı sâlis: Eşcâr-ı mütenevvia garsı beyânındadır (Sayfa 17)
Bu bölüm 14 kısımdan mürekkeptir.
5. Fasl-ı salis: Kat' ve vaslı bildirir (Sayfa 32)
5. a) Asl-ı evvel: Uslub-ı kat'ı bildirir (Sayfa 32)
5. b) Asl-ı sâni: Uslüb-ı vaslı bildirir (Sayfa 35)
6. Fasl-ı râbi: Emrâz ve ilâcı ve muâlecesi beyânındadır (Sayfa 43)
- 6.a) Asl-ı evvel: Asma ve muâlecesini bildirir (Sayfa 43)
- 6.b) Asl-ı sâni: Emrâz-ı eşcârı bildirir (Sayfa 44)
7. Tetimmet'ül-kitâb: Bostan ve şükûfe beyânındadır (Sayfa 52)
8. Hatîme: Yemişin hıfz olunması beyânındadır (Sayfa 58)
9. Son söz, dua ve eserin tab' tarihi (Sayfa 63)

Eserin dili kitaptan alınan çeşitli pasajlarda da görüleceği gibi, oldukça sade bir Türkçe olup, teknik terimler ve bitki adları Arapça, Farsça veya Rumca bile olsa halk arasına geçmiş kelimelerden meydana gelmektedir. Önemli olan hususlar “malum ola ki, ehli filahattan malumdur ki veya mezkûrdur ki yahut kaide” şeklinde ifade edilmiştir. Meyvelerin tıbbi ve farmöstatik faydaları ise havvâss şeklinde okuyucuya aktarılmıştır. Kitabın giriş ve telif sebebinin yer aldığı 1. ve 2. sayfaları Resim 1'de, meyvelerin hıfz olunması kısmının ve eserin baskı tarihinin de yer aldığı son sayfalar da Resim 2'de verilmiştir. Tablo 1'den de görüleceği üzere fihristinin genel olarak incelenmesi, bu kitâbın, toprak, bitki ve bitki hastalıkları ilişkileri ve elde edilen ürünlerin muhafazası konularını ihtiva ettiği; yâni bir anlamda ana unsur olarak fitotekni ağırlıklı bir kitap olduğunu açıkça göstermektedir. Fitotekninin de bağ bahçe ziraatı konularını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Kısım de olsa teknoloji konusuna girilmiştir.

Kitabı konularına göre genel olarak inceleyecek olursak, birinci kısımda zirâf anlamda toprağın nitelikleri bildirilmiş olup toprak, sâfi toprak ve kumla mahlut olmak üzere iki kısımda tasnif edilmiştir. Sâfi toprak da kimliği meçhul müellife göre “berk, kilsı ve kil ve de ak toprak” olarak sınıflara ayrılır. Yine müellif burada toprak tekstürü tayini diyebileceğimiz bir metodu da çiftçilere arazi seçiminde kullanılmak üzere anlatmıştır. Ayrıca bu kısımda gübreler konusunda da çeşitli bilgiler verilmiştir. Gübrelerin toprağın kötü niteliklerini düzeltmekteki etkileri de bildirilmiştir. İkinci kısımda, ağaçların dikilmesi hakkında bilgiler verilmiş olup, bu kısımda Süryun Hakîm ve Kustus Hakîm

(bu kişi 9. asırda yaşamış ve Kitâb-ı Filâhat-i Yunaniye veya Rumiye'nin yazarı olan ünlü tarımcı **Kustus bin Luka** olabilir (Draman, 1998.)) isimli kimselerden meyve ağaçlarının dikim zamanı üzerine bazı nakiller yapılmıştır. **Kustus Hakîm** ismi Tunçer (1961)'de **Kistos**, Özkök (1967)'de **Fasitus**; **Süryun Hakîm** isminin ise **Sorbon** olarak okunduğu görölmüştür. Yine bu bölümde, üzüm, incir, kiraz, fıstık, ceviz, elma, ayva, nar, vişne, zerdali, kaysı, erik, badem, kestane, pelit, cevz-i rûmî, dut ağaçlarının dikimi konusunda bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, meyve ağaçlarına aşı yapılması ve onların budanması ve aşılanması zamanı ve şekilleri (göz, kalem ve yarma aşı) hakkında bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde bitki hastalıkları, zararlıları ve onlarla mücadelede bahsedilmiştir. Bu kısımda örnekler daha ziyade bağlardan, üzüm çubuklarından verilmiş olup bunlarda görölen hastalıklara karşı (pekmez suyu veya ekşi üzüm suyu, tuz, bazı gübrelere, cibre ve meyve odunu küllerinden, kar suyundan oluşan) bazı ilâç reçeteleri ve fizikî tedbirler verilmiştir. Bunun yanında çeşitli ekolojik ve biyotik faktörlere bağlı olarak çeşitli meyve ağaçlarında görölen hastalık benzeri problemler de bu bölüm sonunda anlatılmıştır. Bu bölümde **Hakîm Yenbuta** (Bunun İslâm tarımcılarının ana kayağı **Kitâb'ı Filâhatü'n-Nebtiye** 'nin önemli nâkilerinden olan M.Ö yıllarda yaşayan **Keldânî** veya **Babilî Yenbuşad** olması mümkündür) ve **Hakîm Tamer-ı Ken'ani**, **Hakîm Saferiyet**'den de bazı nakiller yapılmıştır. Tunçer (1961)'de **Hakîm Safiriyet** in **Safrin** veya **Safris**, **Yenbuşad** ın **Penbuşah** olarak okunduğu görölmüştür. Tetimeme-i Kitâb'da bostan ve çiçeklerden bahsedilmektedir. Bostan olarak kavun, karpuz ve hıyarın ekilmesi, sulanması ve gübrenmesi ve aynı zamanda zirâî mücadele konusunda bilgiler verilmekte olup, çiçeklerden ise gül, ak zambak ve sünbül yetiştiriciliği genel olarak konu edilmiştir. Kitab hâtimesinde ise meyvelerin muhafazasından bahsedilmektedir. Öncelikle üzüm ve kaysının derim zamanından bahseden meçhul müellif, üzüm kurutma ve yaş üzüm muhafaza teknikleri hakkında bilgiler vermiş, bilâhare armudun turşu şeklinde muhafazası konusuna girmiş, armut, erik, üzüm ve elmayı haşlayıp kurutmanın daha iyi olacağını belirtmiştir. Ayrıca armudu yaş şekilde saklama konusunda da bilgiler vermiştir. Taze saklama konusunda müellif üzüm yaprağı, testere talaşı ve ceviz, nar yaprağı gibi materyalların meyveleri sarmada kullanılmasını tavsiye etmektedir.

Bunun yanında kurutma öncesinde çürük meyvelerin (özellikle kontaminasyon riskine karşı) ayıklanmasını önemle bildirmektedir. Ayrıca limon ve narın taze olarak saklanması konusunda da bilgiler verilmiştir.

Bu tebliğde incelenen matbu nüshadaki muhteva ile Tunçer (1961) ve Özkök (1967) tarafından incelenen nüshaların genel olarak fihrist bazında benzer

olduğu görülmüştür. Ancak Özkök (1967)'de belirtildiği üzere bazı nüshalarda meyvelerin hıfz edilmesi kısmından sonra *Bağın Budama Zamanı ve Bakımı* başlığı altında **Özel Bağcılık** diyebileceğimiz ayrı bir bölümün bulunduğunu bildirmiştir. Buna örnek olarak yazar 1265 Hicrî (1849 Miladî) tarihli Milli Kütüphane'de 736 no ile kayıtlı yazma nüshayı göstermiş ve bu kısmın da transkriptini vermiştir. Bahsedilen bu bölüm, matbu Matbaa-ı Âmire (İstanbul) ve Konya litoğrafında ve Tunçer (1961) tarafından incelenen metinlerde yoktur. Tunçer (1961) orijinal metni de verdiği için bu çalışmada incelenen metne göre mânâyı bozmayacak şekilde üslûpda bazı farklılıklar olduğu da tesbit edilmiştir (özellikle ay adlarında bu durum gözlenmiştir). Bu durum müstensihden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca yukarıda belirtilen kişi adlarındaki farklı okumaları okuma hatâsı yanında müstensihin yazı karakterine de bağlamak mümkündür. Tunçer (1961) ve Özkök (1967) tarafından yapılan transkriptlerin kapakları ve fihristleri sırası ile Resim 3 ve 4 'de verilmiştir.

ESERDEN ORJİNAL İKTİBASLAR VE BAZI NOTLAR

Kitaptan alınan bazı pasajlar sayfa numaraları ile yerine göre bazı notlarla müellifin kendi üslûbu ile birlikte sunulmuştur:

Pes zemin ne kadar kısımdır ve her kısmı eşcar ve nebatatdan neyi inbata kaabildir, anı malum idüp âna göre amel eylemek lâzımdır (Sayfa 5).

Hâk iki kısımdır biri sâfi toprak biri kum ile mahlutdur. Ve her biri ikişer kısımdır. Sâfi toprağın bir kısmı berk olur kilsî ve kır toprak dirler. Ve bir kısmı dahi yumuşak olur ak toprak dirler. Ve mahlut dahi iki kısımdır: bir kısmının kumu gâlipdir, ana kır dirler ve bir kısmının toprağı galipdir ana kumsal dirler. Bu dört kısımdan muteber kısım âhiridir sâir üç kısım için zibil ile ilâc tedbir olmak lâzımdır (Sayfa 5).

Kaide: Malum ola ki bir yerde bağ ve meyve dikmek murad olunsa evvel bir zira' miktarı yeri kazup, dibinden bir yere toprak alıp şişeye veya sırçalı bir kaba koyup üzerine yağmur suyun dökme ve bir gece dura, andan sonra ince bir bezden süzüp suyun içi leziz olup çirkin râyihali olmaz ise anda üzüm ve meyve olup, durmağa yarar, eğer çirkin râyihali veya sazlu su gibi tatsız olursa meyvesi leziz olmaz (Sayfa 6). Burada anlatılan aslında toprak bilimcilerin yaptıkları tekstür tayininden başka bir şey değildir.

Pes ne kadar yer kazulup süürülse bitürmekde ol kadar kavî olur. Ve dahi malum ola ki dağ yerin toprağı letafet hava ile mezin olmağın zibile iktiyaç

yoktur, toprağı rakikdir. Ova toprağı berktir, zibile muhtaçdır, ve malum ola ki zibillenmek murad olan yere bağ dikilmek murad olunsa câizdir ki, ak toprağı ve kıra dikile ve zibillenmeye, amma kilsî yerde ekin olmaz meğer birkaç yıl evvel zibillenip kum ile mümkün ise halt ideler, bağ dikecek yeri vafır süreler, taze dikildikte zibili sevmez, meğer ki koca bağ ola, toprağına nev'an huşunet gele yumuşak olmağı için dibine kışın eski zibil dökeler (Sayfa 7). Buradaki notu nakleden Akçin (1979) bu eserin yazılmasından 70 sene sonra yaşamış ve verilerinden bu gün bile istifada edilen ünlü İngiliz ziraatçısı **Jethro Tull**'ın "sürmek gübredir "gerçeğinin ondan çok önce Osmanlılarca bilindiğini bu bilgiye dayanarak kaydetmiştir.

Asl-ı sâni: Zemînin ıslâhın bildirir. Zemîn-i fâsîdin ıslâhı zibil ile olur, zibilün eyüsü üzüm cibresi ve keçi kağıdır. Bunlardan sonra sığır tersi, at, katır ve eşek gübresidir, hınzırın tersi gayet muzırdır Meğer ki mariz ilâcı için istimal oluna, zibilin nâfi'i eski olandır ne kadar eski olursa yekrekdir (Sayfa 7).

Fast-ı sâni: Eşcârın dikilmesini bildirir. Kustus nam hâkimden menkuldur ki, bağı güzün dikmeği ben ihdas eyledim. Zamanında halk anı inkar itdiler. Sonra nef'ini müşahede idincek istihsan idüp bana dua eylediler demiştir ve Süryun Hakûm her ayın evvelinden iki gece geçtikden sonra ahirinde iki gece kalınca zaman-ı garstır ve yine her ayın kevnî artar iken zaman-ı garstır demiş. Malum ola ki, güz eyyâmında her ağacın yaprağı hazan olup, dökülmeye başlayacak zaman-ı garsdır. (Sayfa 9).

Kaide: Her dikilen ağaç yazın yaprağı mutaddan tez virirse alâmet-i illettir, geçrek virirse nişân-ı kuvvetdir (Sayfa 11).

Asl-ı Sâni: Eşcâr dikilmesinin uslûbun bildirir. Bu dahi üçdür. Nev'i evvel köklü dikmesidir. Uslûbu budur ki bir kimse bağ ve bostan garsı eylemek murad eylese evvelâ yerini birkaç kerre süre, ba'dehu sürgüleye, ba'dehu bağ ve eşcar dikecek yeri ağacın köküne göre dibeyn bevl ide. Şol vechile ki, kökün her canibi bir karış mikdarı vâsi ola. Ve dikecek ağacın kökü saçaklı ve sâhih ola. Köklerinin ucunu keskin bıçakla pak keseler. (Sayfa 12).

Asl-ı salis: Eşcâr-ı mütenivva garsı beyânındadır. Bu dahi birkaç kısımdır. Kısım-ı evvel üzüm beyânında dır. Evvelâ bilgil ki, üzüm kakır temaceden ve çibukdan ve daldırma ve çekirdekden olur. Asma eylemek kasd olunsa köklü dahi yeğdir. Ve dahi bilgil ki, bağ dikmek murad olunsa evvelâ yerini yumuşadup pak itdükden sonra bir uslûbu budur ki, çatal ağaç ki, bağbanlara malumdur, anla dikülür.

*İncirin fidanı ve çekirdeği dikülür amma fidanı efdaldır. (Sayfa 20). El-Havvas: incirin tazeşi yendikde gayrı meyve ile cem' olunmaya. Zatürre ârız olur (sayfa 21). Kism-ı sâmin: Kiraz ve vişne garsı beyânındadır. İkisi dahi çekirdekden ve fidandan dikilir. Çandan zibil lâzım değildir. Amma yerleri yumuşak gerekdir. Şubattan dikilenin çekirdekleri şak olunmak gerekdir..... El Havvas: Kiraz midede her neyi bulursa ana devr, amma vişne def'i hararet idüp islâh-ı mide ider.....Taze ve kurusunun ve kiras kurusunun hoşabı hub ve nâfi'dir. Kiras çekirdeği içi habs-i bevl ider, mesânede illeti olana nâf'idir Kism-ı tâsi': badem garsı beyânındadır. Zerdali gibi kendüsü ve fidanı dikülür. Kendüsü Şubatın evvelinden Âzerin önüne değin dikülür. Ay ziyâsı ziyâde oldukda. **Hakîm Safriyet** kavlince Kânun-ı sâni evvelinden âzere değin dikülür. Dikülen yere sığır zibili ve kendü yaprağı ve budağı küllü ve yumuşak toprak ve güvercin tersinden gayrı kuş tersi ola. Âfatdan sâlim olup meyvesi ayrı ve nâfi ola demiş(Sayfa 29).*

*Ehl-i felahatın ekser katında her ayın nisfından ahirine dört gece kalınca zemânı kat'dır. Vel hâsıl her ay ziyadesinde gars ve her ayda kat' münasipdir dirler, anıma **Hakîm Süryun** her aydan iki gece ve iki gece kalınca gars ve kat' câizdir demiş, aşılama zamanı dahi keزالik (Kaide): evvelâ bil ki asma budaması ve aşılaması zamanı Âzer ayıdır. Eğer kadın parmağı ya rezzâki üzümü olursa sekiz boğundan on iki boğuna varınca çubuğun zâifi ve kutuna göre kıyıp ziyâdesin kat' ideler, sâir üzümlerde altı boğundan sekize varunca ziyadesin kat' ideler (Sayfa 33).*

Uslûbu vaslı bildirir: Bir cinsi diğer bir cinse ulaştırmak birkaç nev'idir. Birisü göz aşulamasıdır. Yaprak dahi ânun uslûbu gibidir. Gâyet göz kalemi geçen yıldan olan şahdan alınır, yaprak işbu yıl hâsıl olan felsden alınır. Göz aşulaması ibtida Şubatdan Âzerin önüne değindir, vel hâsıl kabuğa su yürüyüb ağaçdan kopdikda aşulanur, amma yaprak âhir-i Hazirandan arpa mahsülü sararup yahud biçildiği zamân Ağustosun yirmisine varınca aşulanır. İkisinin uslûbu birdir. Kalem almak istedikleri budağı keseler dibinden ve üç göz yukarı ve ucundan üç göz aşağı olan gözleri keskin bıçak veya kalemtraş ile gözden bir parmak mikdarı yukarucadan ibtida idüp, gözüün etrafından bir mikdar kabığünü çıbığına göre dibin aşağı kalem gibi kesüp kabığün içinde olan çöpü çıkaralar (Sayfa 35-36).

Fasl-ı râbi: Emrâz ve ilâci ve muâlecesi beyânındadır. Asl-ı evvel asma muâlecesi beyânındadır. Meselâ bağ ve asma ve eşcara karınca ve kurd üşüşse pekmezi gayette sarıp sirke ile birê bir idüp karışdurup bağ ve asma çubuğuna süreler, çibuğın pelid ağacı külyin sığır bevlile muhkem karışdurup, karınca

olan budağa, asma ve ağaçköküne dökeler; ve eğer bağ ve asma sakâm olub zaîf olsa geçen yıldan gelmiş bağ çubuğun ve pelid ağacı kurusun yakup, kül idesün, ba'dehu içine tatlu dere suyu yâhud yağmur suyu ile karışdırub lâkin ziyâde koyu eyleyeler, bağın ve asmanın sakna ve budaklarına süreler ve galiz budaklarına ve üstüne saçalar, za'fin gidereler, **Hakîm Yenbuta** eydür, efdal ilâcî oldur ki, zikr olunan gibi idesün, amma su yerine hamrdan sırb dönmüş sirke ola, **Hakîm Tamar-ı Ken'ani** âdem bevli saçalar demiş, **Hakîm Safriyet** eydür, savab oldur ki, sakim olan bağı yere beraber ve asmayı yerden yukarı bir zir'a mikdarı kesüb bakışın kesüb, dibinde olan toprağı alup, kaz ve ördek zibilinden gayrı hayvanatın kangısı müyesser olursa zibilleyeler, amma zibilin enfa'l üzüm cibresi, ve koyun ve sığır zibilidir. Zibillendikten sonra üzerine vafır su dökeler. Su ile zibil köke irüb, taze felsler virürse, kavî olanı almayub, zaifin gidereler. İkinci yılda eyüsün koyub, bakışın münhal ile kat' ideler demiş, bu cümleden racihdir, eğer bir asma kurmağa meyl eylese ânın dibin açub içinde olan çirkâbdân kıyasen bir koğa dolusu mikdarı, dibine dökseler tazelenir ve kuvvetlenür (Sayfa 42-43).

Tecrîbe: Üzümlün şırası çok mıdır, az mıdır bilmek dilesen bir üzüm danesin salkımından çıkarub koparalar, eğer şırası kopdğı yerde kalursa azdur, eğer şırası dane içinde kalursa çokdur (Sayfa 43).

Eğer armudun meyvesi azalsa kurdlu ve zaif olsa kökünde taş olmak alâmetidir. Zîrâ armud kökü ile gayr-ı nihaye ka'r-ı zemîne gider meğer taş a uğraya (Sayfa 49).

Gül ağacı zemherir ile Ağustosdan gayr-ı zemânda dikilir, köklü ve kakır tamacı dahi üç dört göz konup ari kuru çukur içine kıvrılır..... Zeytin ve incir gibi bu dahi gübrenir (Sayfa 55).

Ve dahi malum ola ki ak zambak her ne zemân olursa dikülür. Amma güzün dikmek yeğdir. Kara toprakda ayrı olur. Sâir toprakda öyle olmaz, yumuşak yeri sever azacak gübrenmiş yer dahî câizdir ve yılda bir kerre Ağustos ahirinde yağmur yağdıkda çıkarup soğan üç gün güneşe karşı koyup ba'dehu dike (Sayfa 57).

Osmanlılar döneminde süs bitkisi olarak İstanbul'da ancak lâle, sümbül ve zerrin gibi soğanlı bitkilerle karanfil, gül, menekşe ve şakayık bir değer taşıyordu (Baytop, 1992). Kitâb-ı Revnak-ı Bustân'da belirtilen bu süs bitkilerinden gül, karanfil, ak zambak ve sümbülün zikredilmesi, ilgili tesbiti doğrular mahiyettedir. Ayrıca Baytop (1992)'de Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân'ın

yazıldığı yıllara tekabül eden III. Murad Han dönemine ait iki adet fermanda saray bahçeleri için ihtiyaç duyulan ak ve gök sümbül soğanları ile ilgili olarak Halep ve Maraş Beylerbeyine yazılmış iki adet ferman örneği de verilmiştir. Bütün bu hususlar çiçekçiliğin Osmanlı kültür hayatında çok önemli bir yeri olduğunu ayrı bir vesikasıdır.

Malum ola ki soğanlı olan çiçek sünbül ve zerrin kadeh gibi soğanı altına eski binalarda bulunan horasânî yahud kiremid yahud çakıl koyalar taki aşağı gitmeye ve köstebek ve solucan zarar etmeye aşağı giderse çiçeği azalır ve hurda olur (Sayfa 57-58).

Hâtime, yemişin hıfz olunması hakkındadır: *Eylül ki güz ayıdır âhirinde yâhud karakü gecesi ola, teşrin-i evvel ki orta güz ayıdır evvelinde velhâsıl ayın kemâl zemânında yağmur ve kar yağmadan bostan bozulup üzüm ve kayısı meyveleri derilir. Pes divlek derildikde sapı ile kesilip bir tahta ya otlak ya çardak üzerinde bir hafta ya on gün mikdarı dura, kâh döndüreler tamam güneşde pişe andan sonra kadir olur ise poyrazdan gayrı hava girmeye anın divarına birkaç tabaka üçer dane kazıklar kaka, duracak kadar kavı üzerine koyalar, haftada bir kerre bir yana döndüreler, eğer olmaz ise yer hevasından yüksek bir yerde koyalar ya altına ve vâfir otlak döşeyeler, havaya karşı döndüreler, cümle meyveye poyrazdan gayrı dokunmaya (Sayfa 58- 59).*

Ayva dahi turşu olur üzüm ya armud sırası ile kendüyü küpe koyup üzerine hardallu şıra döküle amma erik ve döngel ve üzüm ve kızılıcık ve şeftali ve kiraz ve sair nâzik olan meyveler sırlu kavonos ve şişe içinde hıfz olunur ve turşuları dahi olur (Sayfa 60-61)..... Turunç ve limon tamam sarı oldukda cem olunur çok durmak murad olunsa üzerine kireç süriip yahud bir çukura koyup altına otlak döşeyeler ya arpa içinde hıfz ideler, incir ve dut sırçalı kavanoz ya şişe içinde hıfz olunur evvelâ altına kendü yaprağın döşeyip üzerine bir kat incir sıracak dizüp dahi üzerine yaprağını koyup dahi üzerine bir kat tabaka dahi dizeler bu uslûb üzerine ağızan varınca ba'dehu muhkem bağlaya tâ ki heva girmeye taze ve ter dura (Sayfa 62).

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devletinin askerî, teknik ve kültürel yönden çok güçlü olduğu ve en geniş coğrafi sınırlara eriştiği 16. asırda, Türkçe olarak kimliği meçhul bir zat tarafından kaleme alınan Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân tarihi bir vesika olmasının yanında, ihtiva ettiği bilgiler yönünden çağına göre oldukça orijinal nitelikte bir eser olarak görülmelidir. Bu kitabın 700. kuruluş yıl dönümünü kutladığımız

Osmanlı Devletinde tarım bilimine yapılmış yazılı bir katkı olarak kabul etmek gereklidir. Bu çalışma ile, daha önce bu konuda verilen bilgilere ek olarak bu eserin hazırlanışında (İslâm öncesi ve sonrası) klâsik tarım literatüründen istifade edilmesinin yanında; bu Kitabın müellifinin meçhul bir şahıs olduğu da tekrar tesbit edilmiştir.

Eserde gözlem, deney ve de eski tarım bilginlerinden nakiller yapılarak bilgiler pekiştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu Kitab 30 kadar farklı yazma nüshasının ülkemiz kütüphanelerinde mevcut olması ve ziraatın bilimsel olarak geçirdiği macerayı ve de Osmanlı'nın bunun üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek için, Kitâb-ı Revnak-ı Bustân'ın farklı nüshalarının mukayeseli bir şekilde incelenmesi gerektiğini bu çalışma sonuçlarına dayanarak söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Adivar, A.A., 1982. Osmanlı Türklerinde İlim. 4.Baskı. Yay. Haz: A. Kazancıgil ve S. Tekeli. Remzi Kitâbevi. İstanbul.
- Akçin, A. 1979. Genel Tarla Ziraatı Ders Notları (Teksir). Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Tarla Bitkileri Bölümü Erzurum.
- Baytop, T., 1992. İstanbul Lalesi. Kültür Bakanlığı Genel Yay No:1415. Kültür Eserleri:180. İstanbul.
- DRAMAN, H. 1998. Kronolojik ve Bibliyografik Açıdan İslâm Dünyasında Yazılmış Ziraat Kitaplarına Bir Bakış. Ziraat Mühendisliği. 316:25 – 30. Ankara.
- Encyclopedia of Islam. Filaha 889- 910 pages, Leiden and London.
- İzgi, C., 1997. Osmanlı Medreselerinde İlim. 2.Cild “ Tabii İlimler ” İz Yayıncılık No: 200. İstanbul.
- Özkök, A., 1967. Güzel Bahçe (Revnâk-ı Bostân). T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Basın Yayın Halkla İlişkiler Dairesi Başkanlığı. Ankara.
- TUNA, O., 1990. Ziraat Camiasının Evliya Çelebisi. Dr. Hadiye Tunçer. TOK Dergisi. Sayı 57: 35 –37. Ankara.
- Tunçer, H., 1961. Revnak-ı Bostan. Tarım Bakanlığı Müteferrik Neşriyat Serisi:1-2. Ankara Gürsoy Basımevi.

و پروا ندارد * منتهی * ... اول پدر را کافر زند * اوردی *
چون اول شده بود که در بدو بدید * افرید * اوردی * آدم چون
آمد * اول شده مائل شهر * * پویشکن تا نشین به آنده *
باغ وحدت کانی ایدی اول سرور * قطع ایدوب کند ولی
علافتدن * * هیچ کس ندری و می نشاندن * کاشن کوزه باغیان
اوردی * اول کافر شرمن * * امان اوردی * امان ایدی اول اوردی
اگر * بر و کزک * هرش و فرس * و هر دفر * * یون * نغاره را کبیر
ایدی * ناه و ر * * چاه طاه * میایور اول نوره * * * *
و طبع ج * * لایه * * ابراین * * والاکی * * و اصحاب * * * *
اه * * مال * * * * * * * * * * * * * * * *
و اده الله * * ارمنا * * * * * * * * * * * *
الایمان اوردی * * * * * * * * * * * * * * * *
و با حین * * * * * * * * * * * * * * * *
و مکان * * * * * * * * * * * * * * * *
معدت * * * * * * * * * * * * * * * *
ایجاد و درود و * * * * * * * * * * * * * * * *
طیبه * * * * * * * * * * * * * * * *
و درون * * * * * * * * * * * * * * * *
زین * * * * * * * * * * * * * * * *
و با حین * * * * * * * * * * * * * * * *
ایدی * * * * * * * * * * * * * * * *
مورد * * * * * * * * * * * * * * * *

سیدنا فیض کتاب

و ناله

Resim 1.

* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *

و ناله

۴

قادر و شیشه ای * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *
* * * * * * * * * * * * * * * *

و ناله

Resim 1 ve 2: Osmanlılar zamanında 1600 yıllarında Edirne'de yazılmış yazarı bilinmeyen ziraat ilimlerine ait Kitâb-ı Revnâk-ı Bustân adlı eserin ilk (üstte) ve son (altta) sayfaları

REVNAK'I BOSTAN

Substansio: Kartupilum, Food Stamp Kitapığı 1014 numarasında
kayitli ol yazarı:

Yazari:
SAHİBÜLREİS ELHAC İBRAHİM
İBNÜLHAC MEHMET

Here 1070.

TÜRKÇELEŞTİREN:
HADIYE TUNÇER
Ziraat Mürşek Mühendisi

A N E A E A
GURSOY BASIMEV
1 2 4 1

İÇİNDEKİLER

	Sayı
Dua - Kilitler hakkında sebebi	7
İlmîni Fesad : Toprak ve toprağına evsaf;	3
1. Kısım - Toprağına evsafı	4
2. Kısım - Toprağına ıslahı	6
İlmîni Fesad - Ağaçların dökülmesi	
1. Kısım - İrâkîni zamanı	7
2. Kısım - Ağaç dökülmesinin usulü	8
3. Kısım - Çeşitli ağaçlar ve bağ	10
Yemek - Çiğir, sarımsak, armut, elma, şeker, döğ- pü, sak, tat, kurumi, limon, zerdali kayısı, çilek, vişne, tadım, hindik, kestane, ceviz, dut.	
İlmîni Fesad -	
1. Kısım -	20
2. Kısım - Ağızla	
Yemek	22
Astamlarda elma şifası	22
Yaprak şifası	23
Kış şifası	23
Çocuk şifası	24

- 1 -

		Sayfa
Dördüncü Fasl — Ağfacının hastalığı ve tedavisi		
1. Kırım — Arma ve haş		27
2. Kırım — Ağfacının hastalığı ve ilaçları		29
Teteme — Bittime		
Bostan ve Çiçekler		34
Gül ağacı — Karamül		35
Zarbak — Sümbül		37
Son — Hareme		
Yemliğin muhafaza olunması		38
Uzun tırtıvı		40
Armut, elma, kıy armudu, ayva, nar, tırtıvı, kına, hind ve diğer meyvelerin muhafazası: ve kurutulma usulleri		42

REVNAKI BOSTAN

(Aslı). El Yazmaat

	Salfih
DUA —	47
FASLI EVVEL — Halî Hâk Beyanındadır	45
ASLI EVVEL — Eavz: Hâk	45
ASLI SANI — Zemânı ilâkânı bildirir	51
FASLI SANI — Egarın dikikimânı bildirir	53
ASLI EVVEL — Dikemânı zamânı bildirir	54
ASLI SANI — Dikemk usûbunı bildirir	56
FASLI SALS — Kâ: ve vâkı beyan eder	55
ASLI EVVEL — Usûbun kâ: bildirir	70
ASLI SANI — Bır cinnet: bır cinet: vâkı: bildirir	72
FASLI PASI — Egarın emrânı ve mualemekânı bildirir	71
ASLI EVVEL — Asma ve bağdadır	74
ASLI SANI — Şair egarın emrânı ve ilâkânı beyan eder	81
TETEDDIE — Bostan ve Şûkûfûs beyanındadır ...	85
HATENE — Yemiş derûp hıfz olunanı beyanındadır	83

- 17. -

- 17 -

Resim 3: Hadiye Tunçer tarafından 1961 yılında yapılan transkriptin kapağı ve fihristi

